

ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت

مطالعه موردی: مشهد

جواد خدائی - مدیر عامل شرکت مهندسان مشاور آبار.
مریم خزاعی^۱ - مدیر دفتر پژوهش و نوآوری، شرکت مهندسان مشاور آبار.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۴/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۱/۳۰

چکیده

در تاریخ شهرهای اسلامی، سه عنصر اصلی محله، مسجد و بازار همواره نقش کلیدی و تعیین کننده در رشد و تکامل این شهرها داشته‌اند. در این میان مساجد محله‌ای به عنوان فضاهای عمومی با رویکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جایگاه والایی برای ارائه ارزش‌های فرهنگی و سنت‌های اسلامی داشته و باعث هویت بخشی به محلات شهرهای کوچک و بزرگ شده‌اند. با این وجود آنچه در روند شکل‌گیری و احداث مساجد محله‌ای معاصر به چشم می‌خورد، عدم استقرار مناسب آنها در بافت‌های محله‌های جدید و از میان رفتن ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت است.

این تحقیق سعی بر آن دارد با ارزیابی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای براساس شاخص‌های مطلوبیت، سازگاری و آسایش، میزان دستیابی محلات به ساختار هویتی به عنوان مکانی برای سکونت را بررسی نماید. برای این منظور در ابتدا به ارائه مدلی مفهومی از مقایسه تطبیقی شاخص‌های مکان‌گزینی و معیارهای هویت بخشی به محلات پرداخته می‌شود، سپس از میان مناطق سیزده‌گانه کلانشهر مذهبی مشهد، منطقه مطلوب و مساجد مورد نظر براساس نوع بافت و میزان برخورداری مذهبی انتخاب شده و داده‌های لازم از طریق پرسشنامه و مشاهده به صورت ترکیبی کمی و کیفی جمع‌آوری می‌شود. سپس با روش توصیفی-تحلیلی، مدل مفهومی پژوهش مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نتایج تحقیق میزان اثربخشی معیارهای هویت بخشی به محلات را در مکان‌گزینی مساجد محله‌ای نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: مساجد، مکان‌گزینی، ساختار هویتی، محله.

۵

شماره هجدهم

بهار ۱۳۹۵

فصلنامه علمی-پژوهشی

مطالعات شهری

ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت

۱. مقدمه

یکی از آشکارترین وجوه هویتی جامعه و شهر اسلامی مسجد است که هم از جنبه هویت ظاهری و هم از بعد هویت معنوی، ایفای نقشی بنیادین را عهده‌دار است (Poorgafar, 1997). در میان مساجد، مساجد محله‌ای نقشی تعیین‌کننده و محوری در محلات مسکونی دارند. همان‌طور که در غرب و در واحدهای همسایگی، مدرسه مرکز و عامل تعیین‌کننده ابعاد یک بخش مسکونی به شمار می‌آید، در یک شهر اسلامی باید به مسجد به عنوان عامل تعیین‌کننده و مرکز فرهنگی و مذهبی در بخش مسکونی اشاره کرد (Poorgafar, 1997). سؤال اصلی این پژوهش این است که چگونه مکان‌گزینی مساجد محله‌ای به عنوان یکی از ارکان اصلی مرکز محله می‌تواند باعث ارتقای ساختار هویتی به محلات شود؟

هدف از این تحقیق ارزیابی معیارهای منتخب مکان‌گزینی مساجد است که شامل مطلوبیت، سازگاری و آسایش بوده و با رویکرد تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکان سکونت مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ابتدا به مرور اجمالی ویژگی‌های مکان‌گزینی مساجد محله‌ای در ادوار گذشته پرداخته و سپس مشکلات و معضلات کلی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای معاصر بیان می‌شود. در ادامه مؤلفان با بیان معیارهای تأثیرگذار مکان‌گزینی مساجد محله‌ای از یک سو و شاخص‌های تقویت‌کننده ساختار هویتی محلات از سوی دیگر به ارائه مدل مفهومی مناسب مکان‌گزینی مساجد محله‌ای با رویکرد تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت دست یافته‌اند. با در نظر گرفتن روش تحقیق به صورت کمی و کیفی، این مدل مفهومی در میان مساجد نمونه مورد ارزیابی قرار گرفته تا میزان اثربخشی هر کدام از شاخص‌های هویت‌بخشی به محلات در مکان‌گزینی مساجد محله‌ای سنجیده شود.

۲. مبانی نظری تحقیق

۲.۱. مروری بر مکان‌گزینی مساجد در ادوار گذشته

شهرهای قدیمی به دلیل شکل‌گیری آنها در طی زمان طولانی، اگر چه در بیشتر مواقع بدون طرح از پیش تعیین‌شده شکل گرفته‌اند، ولی نیاز و ویژگی‌های انسان و محیط پیرامون در کالبد فضایی شهر مؤثر افتاده و شرایط مناسبی برای زیست ساکنان فراهم آورده است (Bahreini, 1999). سیر بررسی مطالعات صورت گرفته بیانگر این است که مساجد در توسعه کالبدی و ساختاری محلات شهری اغلب به عنوان مراکز عمومی، فرهنگی و مذهبی به شکل یک مجتمع برخوردار از کلیه امکانات فرهنگی طراحی شده و به عنوان اصلی‌ترین عامل هویت‌بخش به محلات شهری ایفای نقش می‌کردند و همواره مسجد و بازارچه عنصر اصلی و مشترک مراکز محلات بوده‌اند (Saeedi rezvani, 1989. Naghizade, 2008). در شکل‌گیری مکان مناسب برای مساجد محله‌ای به اصول زیر توجه می‌شده است (Shoabi, Sabri, 2000. Naghizade, 1997. Tavassoli, 1990. Haghghat naeeni, 2000).

• وسعت محله و موقعیت قرارگیری مساجد به شکلی بوده که مجموعه محله را تحت پوشش قرار داده و امکان بهره‌گیری

از مسجد از تمامی نقاط محله امکان پذیر بوده است.

• نمای مساجد به عنوان ویژگی بصری مهم در درک فضای شهری، خوانایی و هویت‌بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی ایفا می‌کرده است.

• سازگاری مسجد با کاربری‌های پیرامون آن از جمله ویژگی‌های مهم استقرار مساجد در محلات قدیمی محسوب می‌شده؛ به طوری که مسجد ضمن قرارگیری در کنار حسینیه یا معبر یا فضای باز اصلی محله با کاربری‌هایی همچون حمام و آب‌انبار هم‌جوار بوده است.

• اگرچه در مساجد شهری، مسجد جامع دارای ویژگی‌های منحصر به فرد و از سیمای عظیم و پیچیده‌ای نسبت به بناهای پیرامون خود برخوردار بوده، اما در بسیاری از موارد، مساجد محله‌ای از ویژگی سادگی در سیمای بیرونی آن بهره برده و با بافت پیرامون خود پیوستگی کامل داشته‌اند.

• رعایت مقیاس و تناسب از جمله خصوصیات بارز بسیاری از مساجد در بافت‌های قدیمی بوده است.

• مساجد گذشته با استقرار در مسیرهای اصلی، ایجاد دسترسی‌های متنوع و تراکم فعالیت‌های پیرامون آن از پویایی فضایی در سه زمینه قابلیت دسترسی، نفوذپذیری و عملکردی برخوردار بوده‌اند.

در روند مدرن شدن شهرها، مساجد به عنوان عناصری هویت‌ساز در درجه دوم اهمیت قرار گرفته و با توجه به مطالعات انجام شده، مساجد و ویژگی‌های آنها به لحاظ اصول شهرسازی هم از نظر تعداد و هم از نظر شکل توزیع، در شرایط مناسبی نمی‌باشند. ویژگی تقسیمات کالبدی و مفهومی همچون محله و واحد همسایگی یا مرز محله، تنها شکلی ظاهری پیدا کرده و در عمل قابل تعریف نیست. مرکز محله و مسجد به عنوان عنصر شاخص محله‌ای رنگ باخته و ظاهراً فقط قرارگیری مساجد در تقاطع‌های اصلی و پر رفت‌وآمد، از جمله ویژگی‌های اساسی در انتخاب مکان استقرار آنها در نظر گرفته شده است. دیگر، مساجد مرتفع‌ترین بناهای شهر نیستند و اثر مستقیم آنها بر مردم در حال تضعیف است و با از دست دادن رابطه خود با ساختار شهر و محلات، عملکرد آنها نیز رو به زوال است. این بناها قبلاً ریتم شهری را کنترل و ویژگی خود را منعکس می‌کردند. اما اکنون افق شهری محدب‌تری که برجسته‌ترین نقاط آن مساجد بودند، جای خود را به منحنی مقعر داده است که در زیر آن، مساجد به انبیه‌ای کوتاه و بی‌اهمیت بدل گشته‌اند. اندازه و محل استقرار مساجد مفهوم خود را در ارتباط با دسترسی و رعایت مقیاس در سلسله مراتب تقسیمات کالبدی کاملاً از دست داده و مساجد در موقعیت‌های مختلف و در مقابل مخاطبان گوناگون عمدتاً در یک شکل و عملکرد ثابت ساخته شده و به همین دلیل به بسیاری از نیازهای ساکنان محل نتوانسته پاسخ دهد و در نهایت کمتر مورد استقبال قرار گرفته و در نتیجه حس آشنایی و تعلق به مساجد محله‌ای در آنها ضعیف است (Naghizade, 2000. Behzadfar, 2011. Haghghat naeeni, 2000).

آنچه در زمینه مکانیابی اصولی مساجد به طور کلی و مساجد محله‌ای به طور خاص در قوانین بالادست به ویژه قانون‌های

برنامه توسعه (اول تا پنجم) اشاره شده، بیشتر معطوف به تنوع عملکردها و فعالیت‌های جانبی مساجد (قانون برنامه توسعه اول و دوم) و همچنین در قانون برنامه توسعه سوم و چهارم تنها به تقویت ارتباط مساجد و کاربری‌های هم‌ساز فرهنگی مانند مدرسه و کتابخانه اشاره شده است (guideline of mosque design in new towns, 2012).

در میان طرح‌های جامع تفصیلی موجود در شهرها، مساجد جزو کاربری‌های فرهنگی طبقه‌بندی شده و از لحاظ وسعت و موقعیت از این دسته تبعیت می‌کنند؛ تا این که در مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی (مصوب ۱۳۸۷/۷/۶) با موضوع ضوابط و مقررات مکانیابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری، به ضرورت تمایز مساجد از کاربری‌های فرهنگی اشاره شده است (Rules and regulations of mosques locating in town development plans, 2008) و در تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی به محوریت مسجد از نظر کالبدی و ساختاری تأکید شده که مهمترین نکات آن شامل موارد زیر است:

○ در مکانیابی مساجد، تقویت محورهای دید منتهی به آنها مورد توجه قرار گیرد.

○ ارتفاع ابنیه اطراف مساجد دست‌کم تا سه پلاک بایستی کمتر و یا هم ارتفاع مساجد پیش‌بینی شده باشد.

○ کاربری اراضی اطراف مساجد تا حد امکان از میان کاربری‌های هم‌خانواده با کاربری مساجد مانند فرهنگی، آموزشی و ... انتخاب شود.

همچنین شرکت عمران شهرهای جدید نیز در همان سال (۱۳۸۷/۱۱/۹) مصوبه‌ای با عنوان راهبردها و معیارهای مکانیابی و برنامه‌ریزی مساجد را ارائه داد که یکی از مهمترین نکات، لزوم رعایت شعاع دسترسی ۳۰۰ تا ۴۰۰ متر برای مساجد محله‌ای و ۵۰۰ تا ۷۵۰ متر برای مساجد ناحیه‌ای است (Strategies and criteria of location and planning in mosques, 2008).

۲.۲. معیارهای مکان‌گزینی مساجد محله‌ای

معیارهای اصلی مکان‌گزینی که در برنامه‌ریزی کاربری‌های شهری مورد استفاده قرار می‌گیرند شامل سازگاری، آسایش، مطلوبیت، سلامتی، کارایی و ایمنی است (Ziari, 2009).

در مکان‌گزینی فضاهای مذهبی و مساجد محله‌ای باید اصول و معیارهای لازم رعایت شده و به صورت متوازن در محله توزیع شوند. کاربری مذهبی می‌بایست با سایر کاربری‌های محله‌ای از نظر موقعیت مکانی سازگاری لازم را داشته باشد؛ سازگاری به معنای هماهنگی و همخوانی است. به عبارت دیگر سازگاری بین مساجد محله‌ای و سایر فعالیت‌های عمومی در سطح محله مانند بازار، فضای سبز و فضای فرهنگی است. علاوه بر آن مساجد محله‌ای همانند بقیه کاربری‌های عمومی به طور مستمر روزانه و در چندین نوبت مورد استفاده قرار می‌گیرند. دومین شاخص تأثیرگذار در مکان‌گزینی، مطلوبیت است. مطلوبیت مساجد محله‌ای نیز در گرو شناخت نوع فعالیت، عملکرد و نیازمندی‌ها و کنش و واکنش‌هایی است که مسجد محله با دیگر کاربری‌ها پدید می‌آورد. علاوه بر آن منظور از مطلوبیت، حفظ عوامل طبیعی،

چشم‌اندازها، فضاهای باز و سبز، شبکه راه‌ها و فضاهای مسکونی است. آسایش سومین شاخص مؤثر در مکان‌گزینی مساجد محله‌ای است که در این میان فاصله و زمان دو مؤلفه اصلی در مکانیابی براساس آسایش هستند. نوع دسترسی با فاصله زمانی مکانی سنجیده می‌شود (Poormohammadi, 2011).

۲.۳. شاخص‌های ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت

محله در لغت‌نامه دهخدا به معنای کوی، برزن و یک قسمت از چندین قسمت شهر آمده است (Dehkhoda, 1957). در فرهنگ غربی به این مفهوم معادل‌هایی همچون Neighborhood, Quarter, District با عنوان واحد همسایگی اطلاق شده که با معادل‌هایی مانند تعریف، ساختار و ماهیت محله در شهرهای گذشته ما، تفاوت شکلی و ماهوی دارد. واحد همسایگی یک مجموعه برنامه‌ریزی شده و طراحی شده است؛ در حالی که محله سنتی یک تشکل اجتماعی است. تعریفی که لینچ از محله دارد عبارت است از: "محله به قسمت نسبتاً بزرگی از شهر گفته می‌شود که واجد خصوصیات یکدست و مشابه باشد و ناظر عملاً بتواند به آن وارد شود" (Lynch, 1960:126). مقایسه تطبیقی دو الگوی محله ایرانی و واحد همسایگی غربی نشان می‌دهد که زمینه اصلی پیدایش و شکل‌گیری مفهوم محله سنتی ایرانی-اسلامی براساس مفهومی اجتماعی از سکونت است. محله فضای کالبدی مناسبی را برای زندگی یک گروه اجتماعی فراهم کرده است؛ در حالی که زمینه اصلی شکل‌گیری و پیدایش محله در شهرسازی معاصر غرب، مفهومی کالبدی-فضایی دارد و قلمرویی کالبدی است که پشتیبان مفاهیم اجتماعی است. این دو نگرش متفاوت به مفهوم محله، در تعیین و تعریف مرزهای کالبدی، عنصر شاخص محله و نیز اصول شکل دهنده، نقش داشته است (Ceghatoleslami, Am, 2011).

محله می‌تواند یک موجودیت اجتماعی و کالبدی را خلق کند؛ زیرا هم یک نهاد اجتماعی است و هم یک الگوی کالبدی ویژه و به معنی دار کردن و هویت محیط‌های شهری کمک می‌کند. راپاپورت در همین زمینه می‌نویسد: "محلات مکان‌هایی هستند که به وسیله آن ساکنان می‌توانند خودشان را تعریف کنند. به این ترتیب هویت اجتماعی را برای واحدهای فضایی در شهر ایجاد می‌کنند" (Rapoport, 2001, 148; Campbell et al., 2009, 463). روبرت کن (Cown, 2005:54) در دایره‌المعارف شهر خود محله را این گونه توصیف نموده است: "۱- منطقه یا موقعیت، ۲- منطقه‌ای در اطراف مکانی یا چیزی و ۳- بخش قابل تفکیکی از یک منطقه شهری". منطقه‌ای مرکب از کاربری‌های مختلف که به صورت ساختار شهری به محله به عنوان سلول زندگی حیات، به حالت یکپارچه در آمده است. محله به عنوان سلول زندگی حیات شهری است. محله نهادی است که از طریق آن افراد و موضوعات می‌توانند توانایی برای فعالیت اولیه و به وسیله یک تعامل مؤثر فردی و جمعی را درون آن و یا از ورای آن به اجرا در آورند. محله ممکن است با هر کدام از جنبه‌ها یا معیارهای زیر تعریف گردد: مناسبات اداری به وسیله مرزها و محدوده‌ها، زیبایی‌شناسی به وسیله

۷

شماره هجدهم

بهار ۱۳۹۵

فصلنامه علمی-پژوهشی

مطالعات شهر

ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت
آرژانی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت

ویژگی‌های بارز و قدمت توسعه، اجتماعی از دید و نگاه ساکنان در منطقه، عملکردی به وسیله محدوده خدماتی، زیست محیطی به وسیله فضاهای با ترفیك آرام و روان و کیفیت بالای زیست محیطی (Barton, 2003).

قاسمی (2004) به بیان توقعاتی می‌پردازد که از یک محله در مقام مکانی برای سکونت انسان‌هاست. براساس نظر او محله بر خلاف بافت، قابلیت‌هایی بیش از یک جا یا محل را در خود دارد. این مکان مسلماً ضمن برطرف کردن نیازهای اولیه ساکنانش، دارای حال و هوا و روحیه‌ای است که تداعی‌گر سکونت است. البته باید توجه داشت که سکونت با زیستن تفاوت اساسی دارد و امکان زیستن، فقط شرط لازم برای زندگی کردن است. دو شاخص اساسی برای زیستن، آسایش و امنیت است. اما برای سکونت نیازمند سه شاخص دیگر شامل آرامش، خودمانی بودن و دنجی نیز است. جدول شماره ۱ راهبردهای در نظر گرفته شده برای هر پنج شاخص را نشان می‌دهد.

۲.۴. مدل مفهومی شاخص‌های مکان‌گزینی مساجد با رویکرد هویت‌بخشی به محلات به عنوان مکانی برای سکونت

بعد از بررسی معیارهای مناسب مکان‌گزینی (شامل مطلوبیت، آسایش و سازگاری) سعی بر آن شد که این معیارها با رویکرد هویت‌بخشی به محلات مورد بازنگری قرار گیرند. به این منظور از شاخص‌های مؤثر در ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت استفاده شده تا با بررسی انطباق‌پذیری معیارهای مکان‌گزینی با این شاخص‌ها، مدلی مفهومی به دست آید که در تصویر شماره ۱ نشان داده شده است. بر این اساس هر یک از معیارهای مکان‌گزینی با زیرمعیار هویت‌بخشی طبقه‌بندی شده است. برای مثال در معیار مطلوبیت، رویکرد دستیابی به امنیت، خودمانی بودن، آرامش و دنجی بررسی شده است (Pakzad, 2011).

۳. روش پژوهش

نوع پژوهش کاربردی-توسعه‌ای و روش بررسی آن توصیفی-تحلیلی است که به کمک پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است. ابتدا در قسمت مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی منابع موجود در زمینه مکانیابی کاربری‌های مذهبی در ادوار گذشته و همچنین در ضوابط بالادست معاصر پرداخته شده و سپس شاخص‌های تأثیرگذار در هویت‌دهی به محلات بیان شده است. در مطالعات میدانی نیز مساجد منتخب از طریق کمی و کیفی ارزیابی شده‌اند. در قسمت کیفی از پیمایش و در قسمت کمی از پرسشنامه استفاده شده است. در تهیه موارد پرسشنامه و براساس مدل مفهومی تحقیق (تصویر شماره ۱)، نُه سؤال برای معیار مطلوبیت، ۱۵ سؤال برای سازگاری و هفت سؤال برای آسایش (در مجموع ۳۱ سؤال) در نظر گرفته شده است. تعیین حجم نمونه با بهره‌گیری از فرمول کوکران، با توجه به جامعه آماری با احتمال ۹۵/۵ درصد صحت در گفتار به صورت تصادفی از میان ساکنان محلات انتخاب شده‌اند. پاره‌ای از سئوال‌ات پرسشنامه به شرح زیر است: محله شما با کدام یک از عناصر بازار، مدرسه، مسجد و یا پارک شناخته می‌شود؟ تا چه میزان از مسجد محله‌تان برای آدرس دهی استفاده می‌کنید؟ مسجد محله شما پایگاه چه نوع فعالیت‌هایی است و شما در کدام یک شرکت می‌کنید؟ آیا مسجد شما در مسیر رفت و آمد قرار دارد؟ معماری مسجد شما تا چه میزان نزدیک به فرم‌های آشنا به معماری مساجد است؟ برای تجزیه و تحلیل آمار و اطلاعات به دست آمده، از نرم‌افزارهای SPSS، EXCEL و... و نیز برای تحلیل مکانی مساجد محله‌ای از نرم‌افزار ARC GIS استفاده شده است.

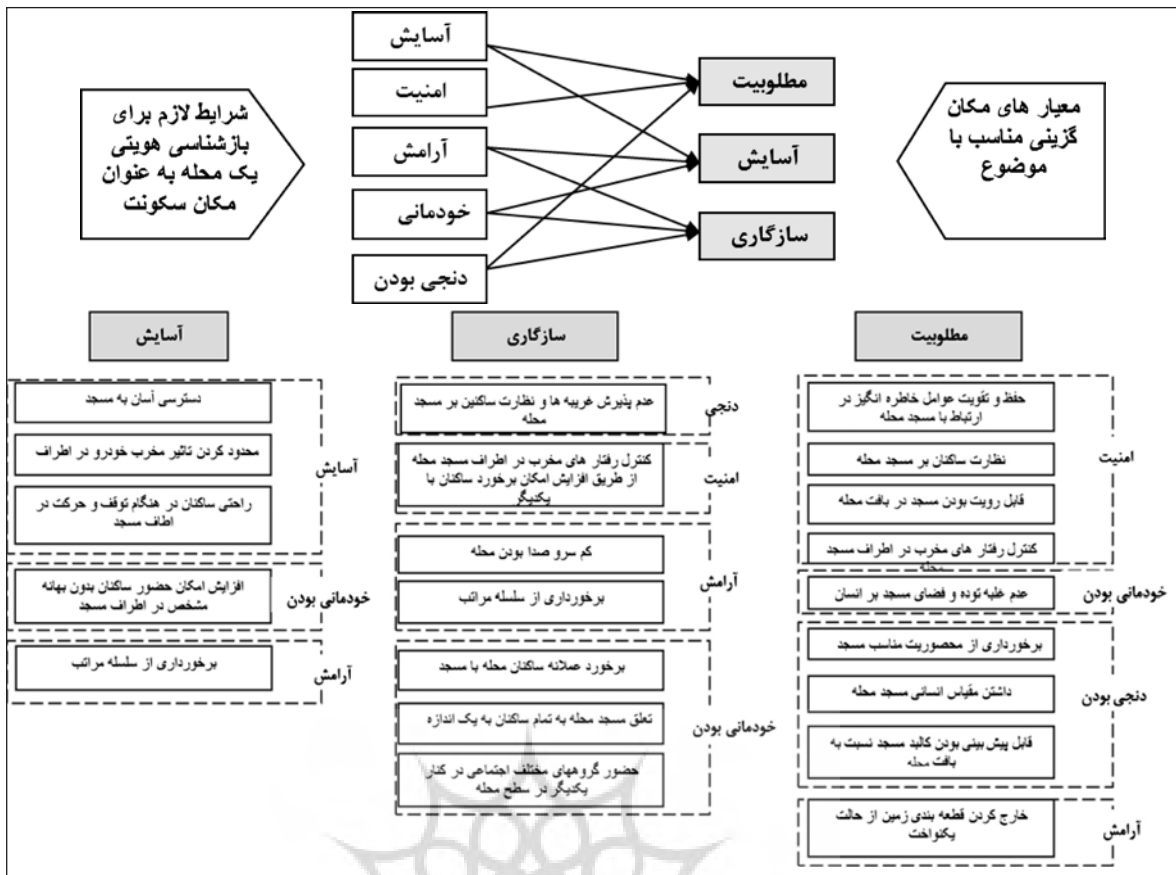
۳.۱. معرفی محدوده مورد مطالعه

محدوده انتخابی براساس نوع بافت و میزان پراکندگی مساجد از میان مناطق سیزده‌گانه مشهد انتخاب شده است. منطقه ۹

جدول شماره ۱: بررسی شاخص‌های ساختار هویتی محلات به عنوان مکان سکونت-منبع Ghasemi, 2004

شاخص	راهبرد	راهبرد
آسایش	<ul style="list-style-type: none"> فراهم بودن شرایط آسایش اقلیمی راحتی انسان در مواجهه با عوارض طبیعی سهولت دسترسی به امکانات جمعی عدم وجود عوامل مخل در جریان رفتارهای انسانی راحت بودن ساکنان به هنگام حرکت و توقف در محله 	<ul style="list-style-type: none"> خودمانی بودن حضور گروه‌های مختلف اجتماعی در کنار یکدیگر تلفیق آسان عرصه‌های عمومی و خصوصی برخورد عاملانه ساکنان با آن حضور ساکنان بدون بهانه مشخص در سطح محله تعلق محله به تمام ساکنان به یک اندازه عدم غلبه فضاها و توده‌ها بر انسان
امنیت	<ul style="list-style-type: none"> تقویت احساس تعلق به محله نظارت ساکنان بر عرصه عمومی کنترل رفتارهای مخل امنیت احساس امنیت در شب فراهم بودن شرایط ایمنی 	<ul style="list-style-type: none"> دنجی عدم جلوه‌گری ورودی محله عدم پذیرش غریبه‌ها امکان مکاشفه فقدان اشراف‌های مزاحم برخورداری از محصوریت مناسب داشتن مقیاس انسانی
آرامش	<ul style="list-style-type: none"> کم بون سر صدا کم بون ازدحام کم بون اتفاقات غیر مترقبه کالبدی برخورداری از سلسله مراتب حضور طبیعت در محله 	

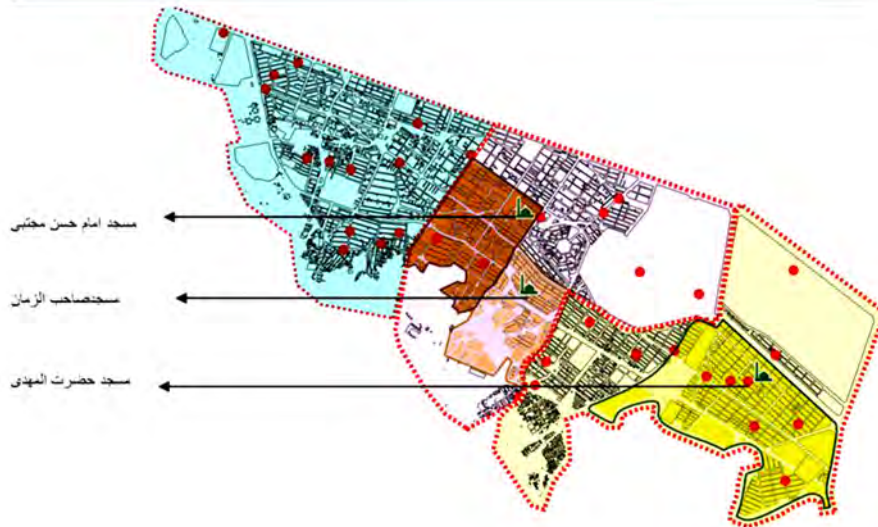
تصویر شماره ۱: مدل مفهومی انطباق پذیری معیارهای مکان‌گزینی با شاخص‌های ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی - منبع مولفان

فردوسی و باغ ملک‌آباد دارای تراکم محلات مسکونی کمتری است؛ در نتیجه تنها یک مسجد از این ناحیه انتخاب گردیده است. این محلات شامل بافت جدید می‌باشند و اقشار ساکن در این محلات را قشر جوان و اساتید حوزه و دانشگاه و دارای تحصیلات عالی تشکیل می‌دهند.

۳.۲. روش ارزیابی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای

از میان معیارهای موجود در مکان‌گزینی مساجد محله‌ای، سه معیار آسایش، مطلوبیت و سازگاری که همخوانی بیشتری با موضوع تحقیق داشتند، برگزیده شدند. این معیارها بار رویکرد ارتقای ساختار هویتی محلات به عنوان مکان سکونت مورد بازنگری قرار گرفتند. برای هر کدام از این معیارها دو سطح (نخست راهبرد و دوم سیاست عملی) در نظر گرفته شد. سپس ماهیت کمی و کیفی سیاست‌های عملی نیازسنجی شده و با توجه به ماهیت آنها برای هر کدام بیمایش و یا پرسشنامه و یا هر دو اختصاص یافته است. بیشتر این سیاست‌ها ماهیت کیفی دارند و در آنها بیمایش نقش کلیدی دارد و از پرسشنامه به عنوان ابزار تکمیلی استفاده شده است؛ به صورت تفصیلی هر کدام از شاخص‌ها و ابزار، گردآوری اطلاعات را نشان داده است (جداول شماره‌های ۲.۳ و ۴). برای ارزیابی قسمت کیفی تحقیق از روش ماتریس گولر استفاده شده که معیارهای آن همان سه معیار اصلی مطلوبیت، سازگاری و آسایش است. در این مطالعه نحوه امتیازدهی به معیارها در چهار رده انجام شده که به بالاترین میزان انطباق با هر معیار، بسیار مطلوب و کمترین آن، بسیار نامطلوب اختصاص یافته و دو رده میانی نیز مطلوب و نامطلوب در نظر گرفته شده است.

مشهد دارای بافت جدید و براساس آمار به دست آمده از شهرداری منطقه، جزو مناطق با میزان برخورداری مذهبی متوسط است. منطقه ۹ شهرداری مشهد از سمت شمال به بلوار وکیل‌آباد و باغ ملک‌آباد و از جنوب هم‌جوار با کوه بینالود و از شرق به میدان جهاد و کوهسنگی و از غرب به سه راهی طر‌قبه و شان‌دیز منتهی می‌گردد (Website of zone 9 – Mashhad municipality). براساس تحقیق احمدیان (۱۳۹۲)، میانگین مساحت مساجد منطقه ۸۸۸٫۵ مترمربع است. این میزان مساحت ۳۰۰ مترمربع از میانگین کل مناطق شهری مشهد بیشتر است که این مسئله ناشی از توسعه با برنامه کاربری در این منطقه شهری است. این منطقه دارای بافتی پراکنده است، به طوری که با تراکم جمعیت ۶۲ نفر بر هکتار از متوسط تراکم مناطق سیزده‌گانه مشهد کمتر است. سرانه مسجد نیز ۰/۱۳ مترمربع برآورد شده که از میانگین سرانه ۰/۰۹ مناطق کل مشهد کمتر است. نسبت جمعیت منطقه به تعداد مساجد نیز ۴۲/۷ است که از میانگین کل مناطق بیشتر است. از میان ۳۶ مسجد پراکنده در سطح منطقه، ۱۴ مسجد سهم ناحیه ۹، ۱ مسجد سهم ناحیه ۲ و ۱۴ مسجد سهم ناحیه ۳ است. علاوه بر آن ۱۶ مسجد در کنار شریان‌های درجه یک و دو شهری واقع شده‌اند که در سطح منطقه و شهر عمل می‌کنند. از مجموع ۲۰ مسجد باقی‌مانده که در داخل محلات واقع شده‌اند، سه مسجد به عنوان مساجد نمونه برگزیده شده‌اند. این مساجد از سه محله چهارچشمه، نیروهوایی (ناحیه ۲) و رضاشهر (ناحیه ۱) انتخاب شده‌اند (تصاویر شماره‌های ۳ و ۲). ناحیه ۳ به دلیل تراکم زیاد مساجد حذف شده و ناحیه ۱ نیز به دلیل قراگیری دانشگاه

تصویر شماره ۲: موقعیت مساجد منتخب- منبع مولفان

تصویر ۳، تصاویر مساجد منتخب- منبع مولفان

جدول ۲. بررسی معیار آسایش براساس هویت سنجی به محله- منبع مولفان

روش گرد آوری اطلاعات	سیاست	راهبرد	معیار مشابه در بازشناسی هویت مکانی محله
پرسشنامه	پیمایش		
*	*	شعاع دسترسی مناسب مسجد در سطح محله	آسایش
*	*	فاصله مناسب مسجد از بقیه عناصر ساختاری محله	
*	*	قرارگیری مسجد در مجاورت مسیر پیاده اصلی	
*	*	ممانعت از اشغال عرصه عمومی در مجاورت مسجد توسط خودروهای پارک شده	
*	*	پیش بینی فضای داخلی برای پارکینگ مسجد	
	*	امکانات لازم جهت آسایش در حال توقف در مجاورت مسجد	راحتی ساکنان در هنگام توقف و حرکت در اطراف مسجد
	*	نورپردازی مناسب در شب برای مکت در مجاورت مسجد	آرامش
*	*	رعایت سلسله مراتب دسترسی های شهری به مسجد	افزایش امکان حضور ساکنان بدون بهانه مشخص در اطراف مسجد
*	*	دسترسی آسان از مسجد به انواع عرصه در سطح محله و بالعکس	خودمانی بودن
*	*	فاصله مناسب میان مسجد و سایر عناصر ساختاری محله	
*	*	وجود محل هایی برای فعالیت های غیر حرکتی در سطح محله	

آسایش

شماره هجدهم
بهار ۱۳۹۵
فصلنامه
علمی-پژوهشی
مطالعات
شهری

ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت

جدول ۳، بررسی معیار مطلوبیت براساس هویت سنجی به محله - منبع مولفان

شاخص مکان گزینی	معیار مشابه در بازشناسی هویت مکانی محله	راهبرد	سیاست	اطلاعات	روشن گرد آوری	
مطلوبیت	خودمانی بودن	حفظ و تقویت عوامل خاطره انگیز در ارتباط با مسجد محله	بهره گیری از فرم های آشنا و خاطره انگیز در کالبد مسجد محله	*	*	
		نظارت ساکنان بر مسجد محله	وجود تجهیزات و مبلمان مناسب در مسجد و فضای عمومی اطراف آن برای حضور گروه های مختلف اجتماعی	*	*	
		امنیت	قابل رویت بودن مسجد در بافت محله	تقویت محورهای بصری	*	*
			کنترل رفتار های مخرب در اطراف مسجد محله	پرهیز از بدنه های صلب و بسته در مجاورت قضاهاى عمومی	*	*
				عدم ممانعت پوشش گیاهی از دیده شدن در عرصه ای خصوصی	*	*
		خودمانی بودن	عدم غلبه توده و فضای مسجد بر انسان	افزایش امکان برخورد ساکنان با یکدیگر از طریق استقرار مناسب مسجد نسبت به سایر فضاهای جمعی	*	*
			برخورداری از محصوریت مناسب مسجد محله	وجود فعالیت شبانه مسجد به منظور بهبود احساس امنیت ساکنان در شب	*	*
				تأمین روشنایی لازم بدنه های مجاور عرصه های عمومی مسجد و عرصه های عمومی اطراف آن	*	*
				پرهیز از مقیاس غیر انسانی در کالبد مسجد	*	*
		دنجی	برخورداری از محصوریت مناسب مسجد محله	تناسب کالبدی میان مسجد و فضای شهری مجاور آن	*	*
خارج کردن قطعه بندی زمین از حالت یکنواخت	تنظیم ابعاد فضا و توده مسجد با توان ادراکی انسان در حالت پیاده		*	*		
آرامش	داشتن مقیاس انسانی مسجد محله	تناسب ابعاد مسجد با توان ادراکی انسان	*	*		
	قابل پیش بینی بودن کالبد مسجد نسبت به بافت محله	عدم استفاده از اجزای که بر فضاهای محله غلبه دارند	تناسب توده و فضا به وسیله تعدیل و تنظیم خط بام مسجد در ارتفاع مناسب	*	*	
		تسلط کالبدی مسجد نسبت به فضاهای اطراف در راستای بکارگیری رژیم مناسب در تغییرات دانه ای نسبت به یکدیگر	ایجاد تنوع در خط لبه زمین در مجاورت مسجد	*	*	
			بکارگیری مناسب توالی و یکمترتگی نسبت به یکدیگر	تناسب ابعاد مسجد با توان ادراکی انسان	*	*
		بهره گیری از فرم های با پیام واضح و روشن در مسجد	*	*		

جدول ۴، بررسی معیار سازگاری براساس هویت سنجی به محله - منبع مولفان

شاخص مکان گزینی	معیار مشابه در بازشناسی هویت مکانی محله	راهبرد	سیاست	اطلاعات	روشن گرد آوری
سازگاری	آرامش	کم بودن سرو صدا	وجود سازگاری بین مسجد و کاربری های اطراف	*	*
		برخورداری از سلسله مراتب	وجود سلسله مراتب عملکردی نسبت به مسجد	*	*
	خودمانی بودن	حضور گروه های مختلف اجتماعی در کنار یکدیگر در سطح محله	حضور گروه های مختلف اجتماعی در مسجد	*	*
		وجود عوامل جذاب برای گروه های سنی مختلف	وجود کارکردهای متفاوت در مسجد	*	*
		برخورد عاملانه ساکنان محله با فضاهای عمومی	امکان تغییرات کالبدی و تجهیز مسجد برای مراسم خاص توسط ساکنان محله	*	*
دنجی	عدم پذیرش غریبه ها	نظارت ساکنان بر مسجد	*	*	

در قسمت ارزیابی کمی، ابتدا تعیین حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با توجه به جامعه آماری (جمعیت محلات مورد نظر در منطقه ۹) و با احتمال ۹۵/۵ درصد صحت در گفتار به صورت تصادفی از میان ساکنان همجوار با محله مورد نظر انتخاب شدند. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات و آمار به دست آمده از نرم افزار SPSS بهره گرفته و با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی خلاصه و طبقه‌بندی شدند که از مهم‌ترین شاخص‌های آماری، میانگین، انحراف معیار و واریانس استفاده شده است (جدول شماره ۵). در پرسشنامه مورد نظر به جز سئوالات عمومی پرسشنامه، برای سئوالات تخصصی از طیف لیکرت ۵ درجه استفاده شده که به ترتیب بسیار زیاد، زیاد، متوسط، کم، بسیار کم و امتیاز ۵، ۴، ۳، ۲، ۱ می‌باشند. نسبت پاسخ دهندگان مرد ۵۸/۱ و زن ۴۱/۹ درصد است که از این میان بیشترین درصد مربوط به افراد بین ۱۸ تا ۳۰ سال و دارای شغل آزاد و با تحصیلات دیپلم می‌باشند.

۴. بحث‌های پژوهش

یکی از مهمترین ویژگی‌های هر محله تعریف مرکز محله است که این مرکز با عناصری شاخص همچون بازار (محلی)، پارک، مسجد و مدرسه نمود می‌یابد و تمامی راه‌های اصلی و فرعی محله به این مرکز ختم می‌شود. در این میان پرسش اساسی اینست که کدام یک از این عناصر توانسته‌اند به عنوان عناصر شاخص مرکز محله تجلی یابند؟ که در این میان ۶۲ درصد از پاسخ دهندگان هر سه محله، از مسجد به عنوان اصلی‌ترین عنصر شاخص در محله‌شان نام برده‌اند.

۴.۱. مطلوبیت

مساجد باید طوری در محله مسکونی قرار گیرند که نه پنج بار برای نماز بلکه هر بار که از محله می‌گذریم، حس کنیم که از مسجد عبور می‌کنیم. نمای مساجد به عنوان ویژگی بصری مهم در درک فضای شهری و ادراک مکان شناخته شده و در خوانایی و هویت بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی ایفا می‌کرده‌اند. به این منظور در طراحی مساجد باید از فرم‌های آشنا و خاطره‌انگیز و همچنین فرم‌هایی با پیام واضح و روشن استفاده کرد که این نشانه‌های شهری از عواملی هستند که همواره در ذهن اهل محله حضور دارند و ضمن یاری رساندن به آنها در ادراک محله، آنان را به معانی معنوی یادآور شده و هدایت معنوی اهل شهر را بر عهده دارند.

بر اساس جداول شماره‌های ۶ و ۷ و تصویر شماره ۳، در مسجد امام حسن مجتبی، وجود مناره و گنبد و جداره‌های خوانا، نمایانگر و هویت بخش مسجد در این محله است. اما در مسجد المهدی تنها از طریق جداره‌های مسجد می‌توان به نوع عملکرد آن پی برد و در مسجد صاحب‌الزمان فقط ورودی مسجد قابل تشخیص است و بقیه جداره‌ها فاقد خوانایی است (جداره‌های مسجد به کاربری تجاری و خدماتی اختصاص یافته‌اند).

از موضوع قابل رؤیت بودن مسجد در بافت محله، دو عامل محورهای بصری و جداره‌ها قابل ارزیابی است. بر اساس عامل نخست، بهترین نفوذپذیری بصری را به ترتیب مسجد صاحب‌الزمان و مسجد المهدی به واسطه استقرار مناسب و عدم اتصال جداره‌ها به کاربری‌های همجوار دارا هستند. اما مسجد امام حسن مجتبی در تقاطع معبر محلی قرار گرفته و تنها از دو طرف قابل دید است (جدول ۶ و تصویر ۴). عامل دوم میزان صلبیت و پوشیده شدن جداره‌ها با عوامل مغل است. در این میان از میزان نفوذپذیری بصری و عملکردی مسجد امام حسن مجتبی و المهدی با پوشش گیاهی در مقابل جداره اصلی و مسجد صاحب‌الزمان به دلیل جداره‌های خنثی کاسته شده است (تصویر شماره ۵ و جدول ۶).

کنترل رفتارهای مخرب در اطراف مسجد از چند جنبه قابل بررسی است: نخست افزایش امکان برخورد ساکنان از طریق استقرار مناسب نسبت به سایر فعالیت‌های جمعی که در هر سه مسجد از نظر ساکنان در وضعیت یکسانی است. جنبه دوم وجود فعالیت‌های شبانه به منظور بهبود احساس امنیت است که مسجد صاحب‌الزمان توانسته نظر ساکنان را نسبت به بقیه مساجد در این زمینه جلب کند و نهایتاً به لحاظ تأمین روشنایی در عرصه‌های عمومی نیز مسجد المهدی و مسجد صاحب‌الزمان در وضعیت مطلوبی قرار دارند (جدول شماره‌های ۶ و ۷).

با توجه به تصویر شماره ۶ و جدول شماره ۵ از لحاظ ایجاد تنوع در خط لبه زمین به منظور خارج کردن قطعه‌بندی زمین از حالت یکنواخت، مسجد صاحب‌الزمان در درجه بهتری قرار دارد که دلیل آن علاوه بر استقرار مطلوب، وجود جداره منعطف است. اما مسجد المهدی با وجود استقرار مطلوب نسبت به همه سمت‌ها، جهت‌گیری یکسانی داشته است. علاوه بر آن در هیچ کدام از سه مسجد فوق، فضای باز نقش مهمی نسب به جداره‌های شهری ایفا نمی‌کند و تنها به عنوان فضای جانبی خدماتی عمل می‌کند (مسجد المهدی فضای باز ندارد) و عرض معبر پیاده مقابل مساجد نیز به گونه‌ای نیست که بتوان فضای مکث مناسبی را ایجاد کرد. در نتیجه حضور گروه‌های اجتماعی مناسب نمی‌تواند باعث نظارت بیشتر ساکنان بر محله شود.

از لحاظ تناسب توده فضا و تنظیم خط بام مسجد، به صورت برعکس صادق است. بر اساس شکل تنوع و تسلط ارتفاع مسجد نسبت به بدنه‌های اطراف، مسجد امام حسن مجتبی در حالت بهتری است؛ که دلیل آن وجود مناره و گنبد است (با توجه به تراکم متوسط اطراف). با این وجود در مسجد صاحب‌الزمان و المهدی خط آسمان یکنواختی قابل مشاهده است. هیچ کدام از مساجد نمونه اختلاف ارتفاع فاحشی با بقیه محله ندارند و تناسب جداره‌ها نیز با مقیاس انسانی برقرار است (جدول شماره ۶ و تصویر شماره ۷).

جدول ۵: تعیین حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران - منبع مولفان

نام محله	نام مسجد	جامعه آماری	حجم نمونه
چهارچشمه	صاحب‌الزمان	۲۲۵۰۶	۳۷۷
نیروهوایی	امام حسن مجتبی	۲۴۰۶۴	۳۷۸
رضاشهر	المهدی	۴۱۸۱۱	۳۸۰

$$n = \frac{\frac{z^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{\left(\frac{z^2 pq}{d^2} - 1\right)}{N}}$$

جدول ۶، بررسی کیفی میزان مطلوبیت مکان‌گزینی مساجد منتخب-منبع مولفان

مسجد امام حسن مجتبی	مسجد صاحب الزمان	مسجد المهدي	سیاست	
●	◐	◑	بهره‌گیری از فرم‌های آشنا و خاطره‌انگیز در کالبد مسجد محله	امنیت
◐	◐	◐	وجود تجهیزات و مبلمان مناسب در مسجد و فضای عمومی اطراف آن برای حضور گروه‌های مختلف اجتماعی	
◑	●	●	تقویت محورهای بصری	
◐	◐	◐	پرهیز از بدنه‌های صلب و بسته در مجاورت فضاهای عمومی	
◐	◑	◐	عدم ممانعت پوشش گیاهی از دیده شدن در عرصه‌های خصوصی	
◐	●	●	افزایش امکان برخورد ساکنان با یکدیگر از طریق استقرار مناسب مسجد نسبت به سایر فضاهای جمعی	
◑	◐	◑	تامین روشنایی لازم بدنه‌های مجاور عرصه‌های عمومی مسجد و عرصه‌های عمومی اطراف آن	خودمانی بودن
●	◑	●	پرهیز از مقیاس غیر انسانی در کالبد مسجد	
◑	◐	◑	تناسب کالبدی میان مسجد و فضای شهری مجاور آن	
◑	◑	◑	تنظیم ابعاد فضا و توده مسجد با توان ادراکی انسان در حالت پیاده	
◑	◐	◐	تناسب توده و فضا به وسیله تعدیل و تنظیم خط بام مسجد در ارتفاع مناسب	دنج بودن
◑	◐	◐	ایجاد تنوع در خط لبه زمین در مجاورت مسجد	
◑	◐	◐	تناسب ابعاد مسجد با توان ادراکی انسان	
◑	◐	◐	عدم استفاده از اجزای که بر فضاهای محله غلبه دارند	آرامش
◑	◐	◑	تسلط کالبدی مسجد نسبت به فضاهای اطراف در راستای بکارگیری ریتم مناسب در تغییرات دانه‌ای نسبت به یکدیگر	
◑	◐	◑	بکارگیری مناسب توالی و یکمرتبگی نسبت به یکدیگر	
●	◐	◑	بهره‌گیری از فرم‌های با پیام واضح و روشن در	

۱۳

شماره هجدهم

بهار ۱۳۹۵

فصلنامه علمی-پژوهشی

مطالعات شهر

ارزانی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت

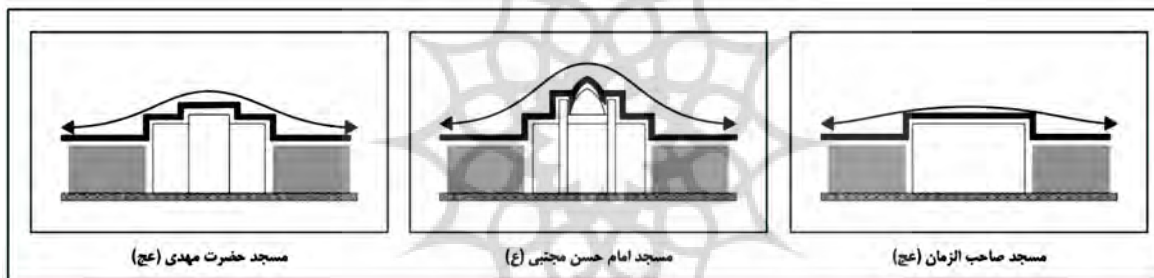
تصویر شماره ۴: پوشش گیاهی به عنوان عامل مزاحم در میزان نفوذپذیری بصری

تصویر شماره ۵: استقرار مساجد در بافت محله نسب به شریان‌های عمومی

تصویر شماره ۶: نمایی از جداره‌های اصلی مساجد منتخب در مجاورت فضاهای عمومی

تصویر شماره ۷: تناسب ارتفاعی مساجد نسبت به بدنه‌های همجوار

جدول ۷، بررسی کمی میزان مطلوبیت مکان‌گزینی مساجد منتخب - منبع مولفان

مسجد امام حسن مجتبی	مسجد صاحب الزمان	مسجد المهدی	سیاست پژوهشگاه علوم و فناوری‌های انسانی	معیار مشابه در بازنشاسی هویت مکانی	مطلوبیت
۳,۹	۳,۶	۳,۷	حفظ و تقویت محل‌های گردهم‌آیی و فعالیت‌های جمعی از طریق مسجد محله	امنیت	
۳,۹	۲	۳,۶	بهره‌گیری از فرم‌های آشنا و خاطره‌انگیز در کالبد مسجد محله		
۳,۷	۳,۶	۳,۶	افزایش امکان برخورد ساکنان با یکدیگر از طریق استقرار مناسب مسجد نسبت به سایر فضاهای جمعی	آرامش	
۳,۷	۴,۵	۳,۹	وجود فعالیت شبانه مسجد به منظور بهبود احساس امنیت ساکنان در شب		
۳	۳	۲,۷	بهره‌گیری از فرم‌های با پیام واضح روشن		

صاحب‌الزمان بسیاری از کاربری‌های هم‌تراز مسجد در مجاورت آنها قرار گرفته‌اند مانند فضای سبز محلی و بازارچه محلی (در هر دو)، درمانگاه (مسجد صاحب‌الزمان)، مدرسه (مسجد المهدی) (جدول شماره ۸ و تصویر شماره ۸).

۴,۲. سازگاری
یکی از عوامل مؤثر در معیار سازگاری، سازگاری مسجد و کاربری‌های اطراف آن است که همه این کاربری‌ها باید به عنوان عناصری شاخص در تعریف مرکز محله کمک کنند. در مسجد المهدی و

جدول ۸، بررسی کیفی میزان سازگاری مکان‌گزینی مساجد منتخب - منبع مولفان

سیاست	مسجد المهدی	مسجد صاحب الزمان	مسجد امام حسن مجتبی
وجود سازگاری بین مسجد و کاربری های اطراف	●	●	●
وجود سلسله مراتب عملکردی نسبت به مسجد	●	●	●
امکان تغییرات کالبدی و تجهیز مسجد برای مراسم خاص توسط ساکنان محله	●	●	●

تصویر شماره ۸: کاربری‌های همجوار مساجد منتخب در محله

عامل تأثیرگذار در جذب و کشش ساکنان استفاده نمود. از میان مساجد موجود، مسجد امام حسن مجتبی به لحاظ دوری از شریان‌های جمع و پخش کننده محلی در وضعیت بهتری برای دفع اصوات مزاحم قرار دارد و بقیه مساجد در شرایط مطلوبی قرار ندارند که دلیل مهم آن، نبود تمهیدات آکوستیکی در معماری مساجد است (جدول شماره ۹).

مسجد به منزله یک پایگاه مهم اجتماعی-مذهبی در سطح شهر و محله می‌تواند خواستگاه فعالیت‌های زیادی علاوه بر رسالت اصلی خود باشد. از میان کارکردهای متنوع و گوناگون می‌توان به کارکردهای اجتماعی-فرهنگی، تربیتی، اقتصادی و ... اشاره کرد؛ که بر این اساس می‌توان فضاهای زیر را در مسجد محله‌ای

حس شنوایی تأثیر زیادی در ارتباط مساجد و کاربری‌های اطراف آن دارد. صوت یکی از عواملی است که ذهن را متوجه خود می‌کند و انسان را از تمرکز و حضور قلب باز می‌دارد. اصوات دو گونه‌اند: یکی اصواتی که به صورت نامنظم و درهم و برهم و به صورت غوغا و غیرمفهوم در فضا منتشر می‌شوند و دیگر اصواتی که مشخصاً پیام خاصی را منتقل می‌کنند مانند صدای اذان. اصوات نوع نخست، اصواتی مزاحم‌اند و اصوات دسته دوم به عنوان عناصر محرک در جذب ساکنان محله نقش مهمی ایفا می‌کنند. در نتیجه در مساجد محله‌ای باید از کاربری‌های تولید کننده اصوات مزاحم دوری جست و یا تمهیدات آکوستیکی در نظر گرفت تا مسجد از غوغای بیرون به کلی در امان باشد و از اصوات نوع دوم به عنوان

جدول ۹، بررسی کمی میزان سازگاری مکان‌گزینی مساجد منتخب - منبع مولفان

معیار مشابه در بازشناسی هویت مکانی	سیاست	مسجد المهدی	مسجد صاحب الزمان	مسجد امام حسن مجتبی
آرامش	وجود سازگاری بین مسجد و کاربری های اطراف	۲	۱،۵	۳
خودمانی بودن	حضور گروه های مختلف اجتماعی در مسجد	۳،۳	۳	۳،۴
	وجود کارکردهای متفاوت در مسجد	۳،۲	۳،۱	۳،۳
	امکان تغییرات کالبدی و تجهیز مسجد برای مراسم خاص توسط ساکنان محله	۲،۴	۲،۹	۳،۱
دنجی	نظارت ساکنان بر مسجد	۲،۴	۲،۲	۲،۴

طرح‌ریزی کرد: صندوق قرض الحسنه، کانون‌های فرهنگی-هنری، باشگاه‌های ورزشی، هیأت‌های مذهبی، کتابخانه، آموزشگاه، تعاونی، خیریه و آشپزخانه. از میان مساجد نمونه، مسجد المهدی دارای صندوق قرض الحسنه، پایگاه بسیج مهدویت، کانون فرهنگی و هنری و آشپزخانه می‌باشد. در مسجد امام حسن مجتبی نیز تنها پایگاه بسیج و کلاس‌های فرهنگی-هنری وجود دارد و مسجد صاحب‌الزمان دارای کانون فرهنگی-هنری و آشپزخانه می‌باشد. از نظر ساکنان نیز حضور گروه‌های مختلف اجتماعی در هر سه محله و کارکردهای متفاوت مسجد در سطح متوسط قرار دارد (جدول شماره‌های ۷ و ۸).

یکی دیگر از ویژگی‌های خودمانی بودن، امکان تغییرات کالبدی و تجهیز مسجد توسط ساکنان است که این اتفاق می‌تواند در فضای باز مسجد صورت گیرد که تنها مسجد امام حسن مجتبی و صاحب‌الزمان قابلیت این مسئله را دارند (جدول شماره‌های ۷ و ۸). آخرین ویژگی مهم بحث نظارت ساکنان بر مسجد به وسیله کنترل ورود و خروج افراد بیگانه است و میزان حضور این افراد در مراسمات مختلف است که به دلیل توزیع نامتوازن مساجد محله‌ای در هر سه محله افراد غیر محله‌ای نیز در مراسمات مساجد شرکت می‌کنند که نظر ساکنان نیز گواه این امر می‌باشد (جدول شماره ۸).

۴.۳. آسایش

بر اساس قسمت ابتدایی بحث‌های پژوهش، در هر سه محله فوق، مسجد به عنوان شاخص‌ترین عنصر محله شناخته شده است. علاوه بر آن موقعیت مسجد و شعاع دسترسی، تأثیر بسزایی در شناخت محدوده محله و مرکز محله دارد. تصویر شماره ۹ و جداول شماره‌های ۱۰ و ۱۱ موقعیت و شعاع دسترسی هر یک از سه مسجد منتخب را نشان می‌دهند. شعاع دسترسی برای هر مسجد محله‌ای ۴۰۰ متر در نظر گرفته شده است. بر این اساس مسجد المهدی به همراه شش مسجد دیگر در محله رضاشهر توانستند سطح زیادی از محله را پوشش دهند اما در دو مسجد دیگر با توزیع نامتوازن مسجد (یا مساجد) در سطح محله روبه‌رو هستیم؛ به طوری که مسجد صاحب‌الزمان تنها مسجد موجود سطح محله چهارچشمه است.

به لحاظ موقعیت مسجد به عنصر تعریف‌کننده مرکز محله، مسجد صاحب‌الزمان در محله چهارچشمه (با توجه به وسعت کم این محله نسبت به سایر محلات) توانسته تعریف مناسبی برای مرکز محله باشد. این مسجد در مجاورت میدانچه محلی واقع شده و

عناصر شاخص نیز مانند بازار (محلی)، پارک و درمانگاه در کنار این میدانچه مستقر شده‌اند. با توجه به خاصیت غیر عبوری بودن مرکز محله، این عنصر شهری می‌بایست به دور از شریان‌های درجه یک و اصلی باشد. مسجد المهدی (محله رضاشهر) در حاشیه جمع و پخش‌کننده محلی (خیابان شهید رضوی) واقع شده است. اما سومین مسجد (مسجد امام حسن مجتبی) در کنار معبر و میدان در سطوح محلی واقع نشده و به واسطه نزدیکی به شریان درجه ۲ اصلی توانسته به عنوان عنصری شاخص در سطح محله نمود پیدا کند، ولی نتوانسته در اطراف خود فضایی به مرکز محله را هویت بخشد (جدول شماره ۱۰ و تصویر شماره ۹).

نکته حائز اهمیت دیگر فاصله میان مسجد و بقیه عناصر ساختاری محله است که باعث افزایش مطلوبیت دسترسی و افزایش امکان حضور می‌شود. بر اساس جدول‌های شماره‌های ۱۰ و ۱۱ و تصویر شماره ۸ در کنار دو مسجد صاحب‌الزمان و المهدی بازار، پارک و درمانگاه قرار دارند. اما مسجد امام حسن مجتبی، در مجاورت مناسبی با پارک و مدرسه بوده و سطوح بازار محلی با توجه به عدم تعریف مناسب مرکز محله اندک و به صورت پراکنده است.

همچنین مسیر حرکت نمازگزاران از مبدأ تا مسجد محله‌شان بهتر است در مقیاس محله و بیشتر پیاده طراحی شود، در نتیجه مطلوبیت مسیر پیاده شامل نورپردازی و وضعیت مناسب کف و جدارها در تلقی مردم محله از مسجد به عنوان یکی از فضاهای مکث بسیار تأثیرگذار خواهد بود. در میان این سه مسجد، مسجد المهدی و مسجد صاحب‌الزمان در کنار مسیر پیاده اصلی واقع شده‌اند و مسجد سوم از این مورد محروم مانده است. اما این مسیر پیاده در هر دو مسجد، مطلوبیت مناسبی (چه به لحاظ نورپردازی در شب و چه به لحاظ کف و جدارها) ندارد (جدول شماره ۱۰).

مسئله پارکینگ و پارک خودرو در اطراف مسجد نکته مهم دیگری است که در مبحث آسایش مطرح شد. با توجه به ماهیت جمعی فعالیت‌های مسجد مانند مراسم مذهبی در ایام خاص و مراسم ختم و... و محدودیت پارک در مسجد، فضاهای عمومی اطراف می‌بایست قابلیت پارک برای مراجعه‌کنندگان را دارا باشد. در غیر این صورت معابر و شریان‌های اطراف سایت دچار ازدحام ترافیکی خواهد شد که این موضوع منظر شهر را دچار خدشه می‌کند. در هر سه مسجد موجود (فضای پارکینگ تعبیه نشده و در اطراف مساجد نیز امکان پارک برای تعداد زیاد وجود ندارد). در مسجد صاحب‌الزمان و المهدی از شریان جمع و پخش‌کننده محلی مجاور می‌توان برای پارک استفاده نمود (جدول شماره ۱۰).

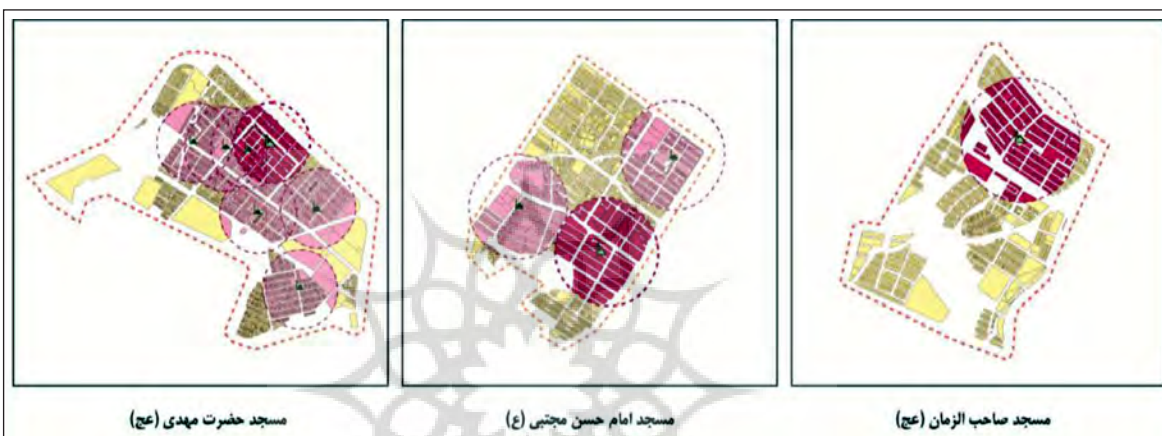
جدول شماره ۱۰: بررسی کیفی میزان آسایش مکان‌گزینی مساجد منتخب

معیار مشابه در بازشناسی هویت مکانی	سیاست	مسجد المهدی	مسجد صاحب‌الزمان	مسجد امام حسن مجتبی
آسایش	شعاع دسترسی مناسب مسجد در سطح محله	۱,۸	۲,۱	۲,۱
	فاصله مناسب مسجد از بقیه عناصر ساختاری محله	۲	۱,۷	۲,۴
خودمانی بودن	دسترسی آسان از مسجد به انواع عرصه در سطح محله و بالعکس	۲	۱,۷	۲,۴

جدول ۱۱: بررسی کیفی میزان آسایش مکان‌گزینی مساجد منتخب - منبع مولفان

مسجد امام حسن مجتبی	مسجد صاحب الزمان	مسجد مهدی	سیاست
			شعاع دسترسی مناسب مسجد در سطح محله
			فاصله مناسب مسجد از بقیه عناصر ساختاری محله
			قرارگیری مسجد در مجاورت مسیر پیاده اصلی
			ممانعت از اشغال عرصه عمومی در مجاورت مسجد توسط خودروهای پارک شده
			پیش بینی فضای داخلی برای پارکینگ مسجد
			امکانات لازم جهت آسایش در حال توقف در مجاورت مسجد
			رعایت سلسله مراتب دسترسیهای شهری به مسجد
			دسترسی آسان از مسجد به انواع عرصه در سطح محله و بالعکس
			وجود محل هایی برای فعالیت های غیر حرکتی در سطح محله

تصویر شماره ۹: توزیع مساجد براساس شعاع دسترسی

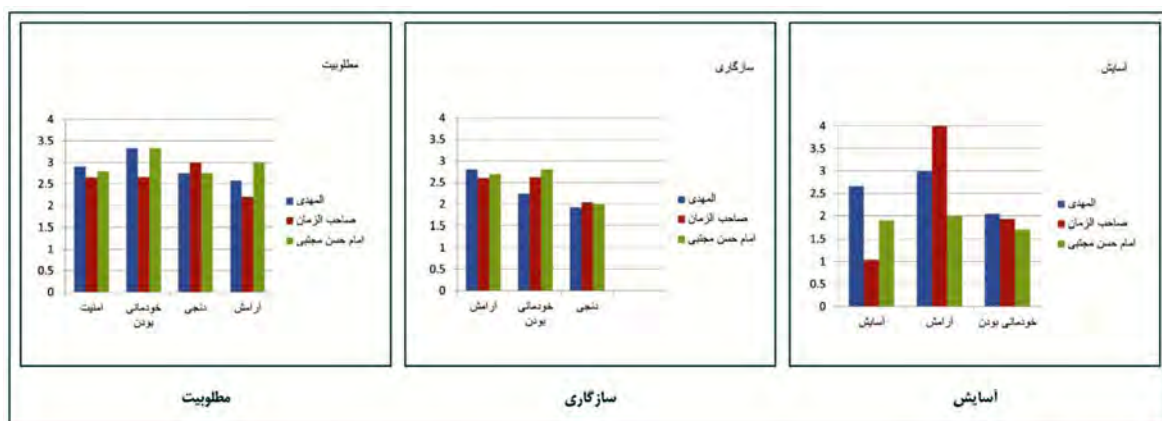
۵. یافته‌ها و پیشنهادات

با توجه به تحلیل سه مسجد منتخب به دو روش کمی و کیفی، نتایج زیر به دست آمده است:

- در مکانیابی این سه مسجد، منطقه نُه مشهد با رویکرد هویت‌بخشی به محلات به عنوان مکانی برای سکونت و معیار مطلوبیت نقش مهمتری را داشته و بعد از سازگاری و آسایش در رده‌های بعدی قرار دارد. در این پژوهش معیار مطلوبیت بیشتر معطوف به مسائل کالبدی مسجد و اطراف آن می‌پردازد و علاوه بر آن شاخص‌های هویت‌بخشی، خودمانی بودن و

دنجی که بیشتر معطوف به مقیاس انسانی در توده و فضا است، در این معیار در اولویت قرار دارند (تصویر شماره ۱۰). در دو معیار آسایش و سازگاری نیز به ترتیب شاخص هویت‌بخشی، آرامش و خودمانی بودن در رده بالاتری نسبت به سایر شاخص‌ها قرار دارند؛ این دو شاخص به کارکردهای متفاوت مسجد و حضور گروه‌های گوناگون توجه دارند.

- به طور کلی از میان پنج معیار هویت‌بخشی به محلات به عنوان مکانی برای سکونت، معیار آرامش و سپس امنیت در جایگاه مناسب‌تری قرار دارند.

تصویر شماره ۱۰: تحلیل معیارهای مکان‌گزینی مسجد منتخب با رویکرد هویت‌بخشی به محلات به عنوان مکان سکونت

References:

- Ahmadian, M. (2014). Comparing investigation role of mosques in the social structure of neighborhoods-comparing between high and low level neighborhoods – case study zone 5 and 9 of Mashhad municipality. [in Persian]
- Barton, Hugh (2003), et al. "Shaping Neighborhoods", Spon press, New York. P: 71.
- Bahreini, H. (1999).modernity and post of modernity in urbanism .Tehran. Tehran University. [in Persian]
- Behzadfar, M. (2011) identity of city – the view of identity in Tehran. Shahr e Nashr institute. [in Persian]
- Campbell. E. J. R; Henly, D. S; Elliott; K. Irwin, (2009), "Subjective Constructions of Neighborhood Boundaries: Lessons from A Qualitative Study of Four Neighborhoods", Journal of Urban Affairs, Vol. 31, No.4.PP.461-490.
- Ceghatoleslami, A. Amin Zadeh, B. (2011). comparing investigation the concept and principle of Iranian mahala and western neighborhood units .Hoviyat e Shar .volume13. No7.spring [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1957) .dictionary, volume 9.siroos publisher. [in Persian]
- Ghasemi, M. (2004).Where I am from? Identification of residential context. Rozaneh .Tehran. [in Persian]
- Haghighat naeni, Gh. (2000). "Analysis of locating and model of lodgment for new mosques (case study 6 zone of Tehran)". Second international conference of mosque architecture – future view. Tehran. [in Persian]
- High council of architecture and urbanism (2008). Rules and regulations of mosques locating in town development plans. [in Persian]
- Naghizade, M. (1997). "Mosque as dominant skeleton in Islamic complex". Conference of mosque architecture – past, now, future. Isfahan. [in Persian]
- Naghizade, M. (2000) "The role of mosque in authentication of Islamic identity". Second international conference of mosque architecture – future view. Tehran. [in Persian]

- از میان مساجد منتخب، هماهنگی بیشتر با شاخص‌های مطلوبیت و آسایش در مسجدامام حسن مجتبی و همخوانی بیشتر با شاخص سازگاری در مسجد صاحب‌الزمان قابل مشاهده است.
- کاستی و نقصان موارد زیر در مکانیابی این مساجد مشهود بوده است:
  - پرهیز از بدنه‌های صلب و بسته در مجاورت معابر عمومی.
  - عدم ممانعت پوشش از دیده شدن بدنه‌های اصلی.
  - تناسب توده و فضا به وسیله تعدیل و تنظیم خط بام.
  - ممانعت از اشغال عرصه عمومی در مجاورت مسجد توسط خودروهای پارک شده.
  - توجه به معابر پیاده اطراف مساجد و لزوم تجهیز امکانات لازم آسایش در حالت توقف در مجاورت مسجد.
- علاوه بر آن پیشنهاد‌های زیر برای مکانیابی مساجد محله‌ای در راستای ارتقای هویت بخشی محلات به عنوان مکانی برای سکونت ارائه شده که به تفکیک هر یک از معیارهای مکان‌گزینی ذیل اشاره شده است:

➤ مطلوبیت

- توجه به کالبد معماری مساجد در استفاده از فرم‌های آشنا و خاطره‌انگیز که بتواند به نشانه در سطح محله عمل نماید.
- توجه به تناسب کالبدی (افقی و عمودی) مسجد محله‌ای و فضای عمومی مجاور به منظور تقویت نقش مساجد محله در مرکز محله.
- توجه به جدارهای بیرونی مساجد محله‌ای در راستای افزایش میزان نفوذپذیری بصری و عملکردی در سطح محله.
- تقویت نقش فضای عمومی مجاور در مساجد محله‌ای که بتواند هم قابل رؤیت بودن مسجد را و هم میزان استفاده ساکنان را افزایش دهد.

➤ سازگاری

- تقویت کارکردهای متفاوت مسجد محله‌ای به منظور افزایش امکان حضور رده‌های سنی مختلف تا مسجد بتواند مکانی مناسب برای خانواده‌های هر محله باشد. در این میان با توجه ویژه به کارکردهای متنوع اجتماعی و فرهنگی می‌توان باعث حضور جوانان محله در مساجد شد.
- تقویت نقش عاملان ساکنان در برنامه و مراسم مختلف مسجد.

➤ آسایش

- رعایت سلسه مراتب دسترسی شهر به مسجد محله‌ای و عدم قرارگیری مسجد در کنار شریان‌های شهری درجه ۲ و ۳ شهری.
- استقرار و توزیع متوازن مساجد در سطح محله و توجه به شعاع دسترسی مناسب مساجد محله‌ای (۳۰۰-۴۰۰ متر) که بتواند همه محله را پوشش دهد.
- استقرار مناسب مساجد در کنار سایر عناصر شاخص محله همچون بازار، فضای سبز و... در مرکز محله.
- پیش‌بینی پارکینگ در داخل و بیرون مسجد به منظور جلوگیری از ازدحام در مراسم مذهبی.
- توجه به اولویت مسیر پیاده و تجهیز امکانات لازم توقف در مجاورت مسجد.

mashhad.ir. [in Persian]

- Ziari, K,(2009).Urban land use planning in Tehran .University of Tehran. [in Persian]

- Naghizade, M. (2008).the concept and identity of mahala in Iranian culture .Andish nameh, the series of interdisciplinary articles if city and architecture, study and research center of urbanism and architecture – ministry of housing and urbanism [in Persian]
- New town Development Company (2008). Strategies and criteria of location and planning in mosques. Associate principle of technical and engineering – part of architecture and urbanism .Tehran. [in Persian]
- New town Development Company (2012). Guideline of mosque design in new towns. Associate principle of technical and engineering – part of architecture and urbanism. [in Persian]
- Pakzad, J. (2011). The guideline of urban spaces. Shahidi publisher. [in Persian]
- Poorjafar, M (1997). “The role and position of a mosque in planning and designing of Islamic neighborhood”. Conference of mosque architecture – past, now, future. Isfahan. [in Persian]
- Poormohamadi, M. (2011). Planning the using of urbanism lands in Tehran. Organization of study and codification the books of humanities of universities. [in Persian]
- Robert .Cowan(۲۰۰۵) . »The Dictionary of Urbanism”, Streetwise Press, Britain.
- Rapoport, A., (2001), “The role of neighborhoods in the success of cities”, paper presented at the WSE symposium “Defining success of the city in the 21 century”, Berlin.
- Saeedi rezvani, A, (1989).Islamic architecture and geographical phenomenon .Islamic research foundation. Mashhad. [in Persian]
- Shoaibi, A. Siroosi Sabri. R. (2000).”A mosque as urban element”. Second international conference of mosque architecture – future view. Tehran. [in Persian]
- Tavasoli, M. (1990).The urban design principle and method in residential spaces in Iran- Accessibility design. Volume 1&2. Study and research center of urbanism and architecture. [in Persian]
- Website of zone 9 – Mashhad municipality. zone9.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی